

Анастасія Білоус,

студентка 4 курсу

ННІ філології та журналістики

(Житомирський державний університет)

Науковий керівник: **Г. І. Гримашевич,**

кандидат філологічних наук, доцент

ВІДІМЕННИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано відіменникові прислівники, зафіксовані в Словнику української мови XVI – I половини XVII ст., визначено їхню семантико-словотвірну структуру.

Прислівники української мови з історичного погляду ще недостатньо досліджені. Як окремий лексико-граматичний розряд слів адвербіативи сягають дуже давніх часів. Вони виникли «ще на загальноіндоевропейському ґрунті, і склад їх в окремих мовах» постійно поповнювався [3, с. 372].

Прислівник в українському мовознавстві досліджено багатомірно на різних мовних зрізах: фонетичному (С. Бевзенко, В. Гальчук), лексико-семантичному (О. Брошняк, Т. Ніколашина, В. Русанівський), граматичному (В. Березенко, І. Вихованець, А. Грищенко, Т. Довга, Н. Костусяк, І. Кучеренко, В. Німчук, І. Уздиган, В. Франчук, І. Чапля); також прислівник розглядають в аспекті мовно-порівняльного аналізу (А. Лучик, І. Ощипко) та ін.

Привертають увагу студії, у яких висвітлено історичний розвиток адвербіативів (С. Бевзенко, Л. Гумецька, Г. Ярун), зокрема крізь призму формування окремих лексико-семантичних розрядів – прислівників способу дії (М. Вербовий), темпоральних прислівників (П. Білоусенко), локативних прислівників (І. Даценко). Вивченню ж стилістики прислівника в українському мовознавстві приділяють мало уваги: відомі лише окремі наукові статті або розділи дисертацій (В. Ващенко, В. Русанівського, Н. Сидяченко, І. Чаплі) та фрагментарні згадування в дослідженнях поетичної мови окремих авторів (В. Герман, Л. Гливінської, О. Жижоми, В. Маремпольського, І. Оліфіренка, О. Сидоренко, Л. Шутової).

Об'єктом нашого дослідження є «Словник української мови XVI – I половини XVII ст.».

Мета дослідження – за матеріалами «Словника української мови XIV – першої половини XVII ст.» проаналізувати відіменникові прислівники староукраїнської мови.

Вторинні прислівники, наявні в сучасній українській мові, є іменникового походження, утворилися вони від іменників у родовому відмінку з прийменниками (*догори, докупи, дотла, зсередини, збоку, зозла, одвіку, щохвилини*), від знахідного з прийменниками (*вбік, угору, вслід, всмак, напрокат, насилу, повік, уголос*), від орудного з прийменниками й без них (*попідвіконню, наскоком, похапцем, часом, весною*), від місцевого з прийменниками (*ввечері, вгорі, врешті, надалі, поволі, поночі, усередині*) [4, с. 241].

Й. Андерш у статті «Особливості адвербіалізації іменників» зазначає, що відіменникова адвербіалізація є важливим засобом утворення прислівників (відрив відмінкових і прийменниково-відмінкових форм від парадигми іменника й перехід їх у прислівники). Перехід іменника в прислівники відбувається від поступової втрати іменником функціонального навантаження відмінкових форм до повної втрати ним усіх форм (роду, числа й відмінка). Найчастіша адвербіалізація пов'язана з орудним відмінком. Якщо із системи відмінювання іменника повністю випадає якась форма, то настає повна адвербіалізація безприйменникової відмінкової форми. Потім ці форми кам'яніють [1].

У досліджуваному словнику рідко відзначаємо адвербіалізовані безприйменникові форми знахідного відмінка, успадковані з давньоукраїнської українською мовою, які вживалися й вживаються переважно в ролі прислівників: *вечерь, вечорь, вечурь* 'ввечері' (ССУМ, 4, с. 8), *днесь, днес, дньсь* (цсл. дньсь) 'сьогодні, нині; до днесь – донині, досі, до цього часу' (ССУМ, 8, с. 39).

Водночас відзначаємо прислівники, що виникли в результаті адвербіалізації форм давального відмінка: *доловь, доловь, долув* 1. 'Униз,

додолу'. 2. 'Низом' (ССУМ, 8, с. 110), *долу* 'униз, додолу' (ССУМ, 8, с. 112), *долѣ* '(унизу) долі' (ССУМ, 8, с. 113).

Серед безприйменникових форм найбільшу схильність до адвербіалізації протягом історії української мови виявили форми орудного відмінка іменників. Цей процес тісно пов'язаний зі стиранням деяких старовинних функцій орудного відмінка, зокрема вказівки на інструмент, знаряддя, причину й підставу, обмеження тощо, і набуття ним здатності вказувати на спосіб із наступним переосмисленням відповідного слова, утратою ним предметності. З цього приводу О. Потебня слушно писав, що в орудний спосіб впливаються різні орудні відмінки при легкій зміні свого значення в напрямку до втрати субстанціональності; він є момент, що передує переходові додатка в прислівник. Час переосмислення і втрати субстанціональності для сучасного дослідника в багатьох випадках важко визначити, бо окремі форми можна пояснювати і як прислівники, і як форми орудного відмінка іменників [2, с. 391].

В. Німчук прислівники орудного відмінка поділяє на дві групи:

- прислівники способу, що виникли через адвербіалізацію форм «реальних», частково вживаних і тепер іменників;

- прислівники часу – адвербіалізовані форми орудного відмінка [2, с. 391-392].

У «Словнику української мови XVI – I половини XVII ст.» відзначаємо такі відіменникові прислівники, утворені в результаті адвербіалізації форм іменника в орудному відмінку: *бокомъ* 'боком' (ССУМ, 3, с. 13), *верхами* '(сидячи на коні) верхи' (ССУМ, 3, с. 236), *весною, весной* 'весною' (ССУМ, 3, с. 247), *вечеромъ* 'увечері' (ССУМ, 4, с. 7), *зимою* 'зимою, взимку' (ССУМ, 11, с. 243).

Крім зазначених вище, у досліджуваному словникові натрапляємо на безприйменникові адвербіалізовані іменники у формі давального та місцевого відмінка: *веснѣ, веснѣ* 'те саме, що весною' (ССУМ, 3, с. 247), *горѣ, горе, гори* (цсл. *горѣ*) 1. '(за напрямком) догори, вгору'. 2. '(у верхній частині чогось) вгорі; на небесах' (ССУМ, 7, с. 43); родового відмінка: *верху* '(про написане)

раніше, вище' (ССУМ, 3, с. 239), *дома* '(у своєму житлі, господарстві) вдома, дома; (на батьківщині) вдома, дома' (ССУМ, 8, с. 114); місцевого відмінка множини: *верхы* 'вгорі, наверху; на вершині' (ССУМ, 3, с. 242).

Як зазначає В. Німчук, активним в українській мові був процес адвербіалізації сполук прийменників з іменниковими відмінковими формами. Він продовжується й на сучасному етапі розвитку мови. Більшість типів і багато конкретних прислівникових утворень українська мова успадкувала з давньоукраїнської [2, с. 395].

Порівняно з давньоруською, як зауважує дослідник, в українській мові збільшилася кількість прислівників місця внаслідок адвербіалізації іменників у формі знахідного відмінка з прийменником *в(ъ) (у)* [2, с. 396]. Серед таких утворень відзначаємо *вгору, вгору* 1. '(за напрямком дороги) вгору, уверх; (за напрямком до верхньої частини чогось) вгору, уверх'. 2. '(за напрямком до верхів'я, до початку річки) вгору, уверх'. 3. Перен. '(до вищого ступеня, рівня) вгору; вгору вынести (що) – підняти престиж, авторитет чогось, звеличити; вгору пойти – (про гроші) зрости у вартості' (ССУМ, 3, с. 189), *вбродь* 'вбрід' (ССУМ, 3, с. 187), *вдовжъ, вдовжъ, вдовъжъ, вдолжъ, вдолъжъ, удовжъ, удолжъ, удолжъ, удолъжъ* 'вдовж (удовж); вдолжъ и вширь, вширь и вдовжъ – у довжину і в ширину, вдовж і вшир' (ССУМ, 3, с. 192), *вдолъ* 'додолу' (ССУМ, 3, с. 193), *ведни* 'вдень (удень)' (ССУМ, 3, с. 201), *взгору, възгору* 1. 'Угору, вверх, догори; вгору ногами (вывернути)'. 2. 'Угорі. Вверху'. 3. 'за напрямком до верхів'я, до початку ріки вгору' (ССУМ, 4, с. 19), *вмѣру* 'в міру' (ССУМ, 4, с. 118), *вконецъ, вконѣц* 'укінці, нарешті' (ССУМ, 3, с. 80-81), *вночь, въночь, унучъ* 'те саме, що вночи; удень и унучъ' (ССУМ, 4, с. 129-130), *внутрь, внутрь, вънутрь, унутрь* 1. 'Всередині'. 2. 'Всередину'. 3. 'Зсередини' (ССУМ, 4, с. 134), *вовѣкъ* 1. 'Те саме, що вовѣки у 1 знач'. 2. 'Те саме, що вовѣки у 2 знач.' (4, с. 140), *водни* 'вдень' (ССУМ, 4, с. 152), *вслухъ* 'вголос' (ССУМ, 5, с. 39), *всмакъ* '(радо, з задоволенням) всмак' (ССУМ, 5, с. 40), *втыль* (стп. wtył) 'ззаду' (ССУМ, 5, с. 70).

У словнику трапляються адвербіалізовані форми місцевого відмінка з прийменником *в(ь)* (*у < вь*). Група прислівників цього типу поповнилася завдяки витісненню давніх прислівників, що сформувалися на основі безприйменникових форм місцевого відмінка, а також унаслідок адвербіалізації форм місцевого відмінка нових лексичних одиниць у поєднанні з прийменником *в(у)*. Це такі прислівники: *вдому* ‘вдома (удома)’ (ССУМ, 3, с. 193), *вдолу, удолу* ‘внизу (унизу)’ (ССУМ, 3, с. 193), *взгоре* ‘вгору’ (ССУМ, 4, с. 18), *взимѣ* ‘узимку, діал. взимі’ (ССУМ, 4, с. 22), *влѣтѣ* ‘влітку, літом, діал. вліті’ (ССУМ, 4, с. 115), *вначале* ‘спочатку’ (ССУМ, 4, с. 20), *внутру* ‘всередину’ (ССУМ, 4, с. 133), *внощи* (цсл. внощи) ‘вночі’ (ССУМ, 4, с. 130), *восени* ‘восени’ (4, с. 238), *всерединѣ, всередине* 1. ‘(у межах, в оточенні, у внутрішній частині) всередині’. 2. ‘(на однаковій віддалі між предметами) посередині’ (ССУМ, 5, с. 31), *впоготовѣ* ‘напоготові’ (ССУМ, 4, с. 255).

Водночас відзначаємо низку прислівників і прислівникових сполук адвербіалізації форм родового відмінка з прийменником *до*: *довѣка* ‘довіку’ (ССУМ, 8, с. 78), *догори* ‘угору, догори’ (ССУМ, 8, с. 82), *додна* ‘удосвіта, перед світанком’ (ССУМ, 8, с. 84), *досвета* ‘вдосвіта, удосвіта’ (ССУМ, 8, с. 148).

Унаслідок адвербіалізації форм родового відмінка з прийменником *з(ь)* (*изь < сь*) < *сь*, *изь* трапляються такі прислівники: *здвора* ‘(із зовнішнього боку приміщення, ззовні) знадвору’ (ССУМ, 11, с. 188), *здвору* ‘те саме, що здвора’ (ССУМ, 11, с. 188), *зісподу, зісподу, зысподу* 1. ‘(у нижній частині) зісподу’. 2. ‘(з-під кого, чого-небудь) зісподу’. 3. ‘Із внутрішнього боку’ (ССУМ, 11, с. 244), *знадвора, знадворѣ, знадворѣя, знадворѣа, знадѣвора, зънадворя, зънадвора* ‘(із зовнішнього боку приміщення; ззовні) знадвору, ізнадвору; (з боку чого-небудь стороннього, відокремлено від когось, чогось) зовні, ізовні’ (ССУМ, 12, с. 79-80), *знизу* ‘(з пониззя) знизу’ (ССУМ, 12, с. 118), *зранку* ‘те саме, що зрана’ (ССУМ, 12, с. 179), *зтылу* ‘(ззаду, іззаду) з тилу’ (ССУМ, 12, с. 201); відзначаємо низку утворень із прийменником *до*: *додолу* ‘донизу, додолу’ (ССУМ, 8, с. 84), *довѣку* ‘те саме, що довѣка’ (ССУМ, 8, с. 78), *додому* ‘додому’

(ССУМ, 8, с. 84), *докупи, докупы* ‘(в одно місце, разом) докупы’ (ССУМ, 8, с. 102-103).

Поєднання форм родового, знахідного, орудного відмінків із прийменником *за* протягом історії української мови не виявили активної тенденції до адвербіалізації: *замужемъ, замужомъ* ‘(про жінку) (у шлюбі) замужем. ◇ *быти замужем бути замужем*’ (ССУМ, 10, с. 103), *замужъ, замужь, заможь* (цсл. *за мужъ*) ‘заміж, діал. замуж; ◇ *замужъ виправити, виправити замужь – дати виправу, посаг; замужь давати, давати замужь віддавати заміж; замужь ити, ити замужь – виходити заміж; замужь отдати, отдати замужь – віддати заміж; замужь отдавати, отдавати замужь – віддавати заміж; замужь (заможъ) пойти, пойти замужь – вийти заміж; выдавати замужь див. выдавати; выдати замужь див. выдати*’ (ССУМ, 10, с. 103-104), *заутре* ‘зранку, вдосвіта’ (ССУМ, 11, с. 19).

Зрідка фіксуємо прислівники, що є адвербіалізованими формами давального відмінка з прийменником *к(ъ) (ку)*, які вживалися поруч із більш поширеним типом *до* + родовий: *кгоръ* ‘догори, уверх’ (ССУМ, 14, с. 85).

Отже, у «Словнику української мови XVI – I половини XVII ст.» відзначено невелику кількість відіменникових прислівників, порівняно з відприкметниковими та відзайменниковими. Зокрема, серед безприйменникових адвербіалізованих форм фіксуємо форми знахідного, давального та місцевого відмінків. Але найбільш схильними до адвербіалізації, як зауважують мовознавці, були відіменникові форми орудного відмінка, хоча в досліджуваному словникові їх виявлено зовсім мало.

Щодо адвербіалізації прийменникових відмінкових форм, то цей процес ще триває на сучасному етапі розвитку мови. Зокрема, у словнику зафіксовано прислівники, які утворені внаслідок адвербіалізації іменників у формах: знахідного відмінка з прийменником *в(ъ) (у)*, родового відмінка з прийменником *до*, родового відмінка з прийменником *з(ъ) (изъ < съ) < съ, изъ*, давального відмінка з прийменником *к(ъ) (ку)*, які вживалися поруч із більш поширеним типом *до* + родовий, місцевого відмінка з прийменником *в(ъ) (у < въ)*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й. Ф. Особливості адвербіалізації іменників. – Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 3-7.
2. Німчук В. В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія / Ред. кол. В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 342-412.
3. Німчук В. В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 263-273.
4. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В., Тараненко О. та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

ССУМ Словник української мови XVI – I половини XVII ст. – Випуск 1–15. – Львів, 1994-2009.